

Zdzisław Cutter
Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

System fortyfikacyjny Republiki Czechosłowacji w okresie międzywojennym

Republikę Czechosłowacką proklamowano 28 października 1918 r. Pierwszym prezydentem został Tomasz Masaryk, rząd był kierowany przez Karola Kramara, a ministrem spraw zagranicznych mianowano Edwarda Beneša. Utworzenie państwa czechosłowackiego było wielkim sukcesem Czechów i Słowaków w ich walce o niepodległość. Granice republiki zostały określone traktatami: wersalskim z 28 czerwca 1919 r. – ustalający granicę z Niemcami; z Saint-Germain en Laye z 10 września 1919 r. – sankcjonujący granicę z Austrią oraz z Trianon z 4 czerwca 1920 r. – kształtujący zmiany terytorialne z Węgrami. Objęła swym zasięgiem terytorialnym Cechy, Morawy, Śląsk Opawski, Słowację, Ruś Zakarpacką, zachodnią część Śląska Cieszyńskiego oraz część Spiszu i Orawy¹.

Czechosłowacja w latach 1918–1939 była państwem stosunkowo niewielkim, o obszarze 140 400 km² i zamieszkałym przez 14,7 mln ludności: z czego Czesi stanowili około 50%, Niemcy 24%, Słowacy 18%. W jej granicach znalazła się licząca około 100 tys. osób mniejszość polska. W sumie mniejszości narodowe stanowiły ponad 1/3 ogółu mieszkańców².

Państwo czechosłowackie powstało, jako republika demokratyczna, oparta na konstytucji uchwalonej już w 1920 r. Jej pierwszy rząd wyłoniony został przez Zgromadzenie Narodowe, składające się z przedstawicieli wszystkich funkcjonujących wówczas stronnictw politycznych. W okresie międzywojennym republika funkcjonowała dość sprawnie jak na państwo demokratyczne. W istocie był to jedyny prawdziwie demokratyczny kraj na wschód od Renu, wskazujący szacunek dla procedury demokracji, indywidualnej wolności i rządów prawa. Zasadniczym problemem Czechosłowacji było to, że zamieszkiwały ją, jak już nadmieniono, narody zróżnicowane pod względem gospodarczym, społecznym i kulturalnym. Dlatego sprawy narodowościowe znajdowały się w centrum uwagi wszystkich kolejnych rządów. Musiały one borykać się z walką Słowaków o autonomię, problemami mniejszości niemieckiej w Sudetach, separaty-

¹ H. Batowski, *Rok 1938. Dwie agresje hitlerowskie*, Poznań 1985, s. 31; R. Hec, M. Orzechowski, *Historia Czechosłowacji*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969, s. 317 i n.

² H. Batowski, *Zarys dziejów Słowacji w ostatnim dwudziestoleciu 1918–1937* [w:] *Słowacja i Słowacy*, Kraków 1983, s. 172 i n.; J. Tomaszewski, *Struktura narodowościowa Czechosłowacji 1918–1938*, „Przegląd Historyczny” 1970, t. 61, z. 4, s. 647 i n.; J.P. Wiśniewski, *Armia czechosłowacka w latach 1932–1938*, Toruń 2001, s. 12–13.

zmem węgierskim na Słowacji oraz silną opozycją Polaków na Zaolziu. Większość tych problemów nie znalazła wprawdzie ostatecznego rozwiązania, ale udawało się je odpowiednio tonować. Było to możliwe dzięki powstaniu i trwaniu tzw. „piątki” tj. pięciopartyjnej koalicji o szerokiej podstawie, składającej się z socjaldemokratów, narodowych socjalistów, (których nie należy utożsamiać z nazistami), agrariuszy, populistów (katolików) oraz narodowych demokratów. Sprawowała ona skuteczną kontrolę nad polityką czechosłowacką przez cały okres międzywojnia. Ta „piątka” obejmowała szerokie spektrum ideologiczne, od katolików do umiarkowanych marksistów. Reprezentowała interesy tak różnych od siebie grup, jak rolnicy i bankierzy, robotnicy i przemysłowcy, lecz wykluczała mniejszości narodowe, słowackich autonomistów i oczywiście skrajną lewicę. Jej praca pozwoliła na osiągnięcie spektakularnych sukcesów. Przyczyniała się do stabilizacji polityczno-ekonomicznej i społecznej³.

Był to kraj wysoko uprzemysłowiony. Produkcja węgla kamiennego wynosiła około 17 mln ton, surówki żelaza 2,3 mln ton. Miała dobrze rozwinięty przemysł maszynowy, motoryzacyjny, lotniczy, chemiczny, rolno-spożywczy, a przede wszystkim zbrojeniowy. W Czechosłowacji skupiono większość przemysłu wojennego byłych Austro-Węgier, a po roku 1933 większość gałęzi przemysłu zbrojeniowego została jeszcze bardziej rozbudowana. Między innymi ogromne zakłady Škody zatrudniały przeszło 40 tys. robotników, a ponadto na terenie tego kraju pracowało 13 fabryk sprzętu lotniczego, 6 fabryk armat, 8 fabryk karabinów ręcznych i maszynowych, 6 wytwórni amunicji i granatów, 7 fabryk czołgów, samochodów i pociągów pancernych, 5 fabryk gazów trujących, 8 fabryk masek gazowych. Przemysł ten wytwarzał nie tylko na potrzeby kraju, lecz również zaopatrywał w sprzęt wojenny inne armie, w tym głównie państwa Małej Ententy i obszaru bałkańskiego. Silną stroną gospodarki czechosłowackiej było bardzo wydajne rolnictwo, zapewniające samowystarczalność żywnościową państwa⁴.

W okresie międzywojennym czechosłowackiej polityce zagranicznej przyświecała idea zachowania i utrwalenia porządku powszechnego. Ona też określała jej poczynania na arenie międzynarodowej i kształtowała stosunki z sąsiadami. Szczególnie dbała Czechosłowacja o stworzenie takiego systemu zbiorowego bezpieczeństwa, który chroniłby ją przed rewizjonistycznymi dążeniami państw ościennych, przede wszystkim Węgier⁵.

Podstawę działalności międzynarodowej Czechosłowacji stanowił sojusz z Francją, która poparła jej postulaty terytorialne na konferencji w Wersalu oraz udzieliła wydatnej pomocy w stworzeniu i wyszkoleniu armii. Dla Francji, pań-

³ Patrz m.in.: J. Tomaszewski, dz. cyt., s. 663–665; J.P. Wiśniewski, dz. cyt., s. 17–19.

⁴ J. Rytel, *Studium geografii wojskowej Polski i krajów ościennych*, Toruń 1928, passim; J.P. Wiśniewski, dz. cyt., s. 20–27.

⁵ Patrz m.in.: W. Balcerak, *Powstanie państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1973, passim; P.M. Majewski, *Nierozegrana kampania. Możliwości obronne Czechosłowacji jesienią 1938 roku*, Warszawa 2004, s. 23 i n.

stwo to było szczególnym sojusznikiem ze względu na położenie geograficzno-strategiczne i potencjał przemysłowy, a zwłaszcza świetnie rozbudowany przemysł zbrojeniowy i ciężki. Republika czechosłowacka nie była jednak bezwolnym narzędziem francuskiej polityki zagranicznej. Potrafiła zachować duży margines samodzielności i elastyczności, czego dowodem było m.in. oparcie się naciskom Francji w sprawie wspólnej akcji przeciwko Niemcom w okresie kryzysu nadreńskiego w 1923 r. Ostateczne przypiecztowanie stosunków z Francją nastąpiło w styczniu 1924 r. podpisaniem umowy o sojuszu, przyjaźni i współpracy.

Czechosłowacja była jednym z inspiratorów utworzenia tzw. Małej Ententy, grupującej oprócz niej także Jugosławie i Rumunię. Pierwsze kroki w tej materii uczyniono w latach 1920–1921, aby zawrzeć w 1926 r. ostateczne umowy wojskowe o współpracy na wypadek wojny.

Po dojściu Adolfa Hitlera do władzy i zarysowującej się w związku z tym radykalnej zmianie na arenie międzynarodowej, polityka zagraniczna południowego sąsiada Polski znalazła się na rozdrożu. Nadal państwo to stało niezmiennie na gruncie ścisłej współpracy z Francją – mimo, iż pojawiały się poważniejsze skazy w obustronnych stosunkach oraz umacniania i przekształcenia Małej Ententy w trwały blok polityczno-militarno-gospodarczy. W okresie tym rząd czechosłowacki zdecydował się na formalne uregulowanie stosunków ze Związkiem Radzieckim, co wiązało się z lansowaną przez Jeana Louisa Barthou, francuskiego ministra spraw zagranicznych, koncepcją paktu wschodniego i podpisaniem 2 maja 1935 r. układu francusko-radzieckiego. 9 maja 1935 r. nawiązano stosunki dyplomatyczne, a 15 maja tegoż roku podpisano umowę o wzajemnej pomocy na wypadek konfliktu zbrojnego⁶.

Dokonany 13 marca 1938 r. „Anschluss” Austrii zwiększył bezpośrednio niebezpieczeństwo wybuchu wojny. Był to sygnał, że niebawem III Rzesza rozszerzy swoją agresywną działalność na inne regiony pogranicza. Pod hasłem walki „o autonomię” Niemcy Sudeccy pod przewodnictwem Konrada Henleina przygotowywali się do oderwania Sudetów od terytorium czechosłowackiego. 13 września 1939 r. po nieudanej próbie przyłączenia tego regionu do Niemiec, w Czechosłowacji wprowadzono stan wyjątkowy, a przywódcy puczu opuścili jej obszar. Hitler tymczasem wysunął pod adresem Czechosłowacji 15 września 1938 r. szereg żądań terytorialnych, których przyjęcie równało się całkowitym uzależnieniem tego kraju od III Rzeszy. Czechosłowacja licząc na poparcie Francji i Wielkiej Brytanii, odrzuciła niemieckie roszczenia. W imieniu rządów francuskiego i brytyjskiego Edouard Daladier i Neville Chamberlain poradzili jednak Czechosłowacji, by zaspokoiła żądania Niemiec i bez przeprowadzenia plebiscytu oddała im tereny w 50% i więcej zamieszkałe przez ludność niemiecką. Ponadto miała zrezygnować z układów z ZSRR w sprawie wzajemnej pomo-

⁶ Szerzej na temat sytuacji Czechosłowacji na arenie międzynarodowej do 1938 r. m.in.: M. Zgórnjak, *Sytuacja międzynarodowa Czechosłowacji 1919–1937*, Katowice 1967, s. 180 i n.; tenże, *Z problematyki polityczno-wojskowej Polski i Czechosłowacji w latach 1921–1938*, Kraków 1997, s. 90 i n.

cy oraz zgodziła się na międzynarodowe gwarancje swych nowych granic. Gwarancji tych udzieliłyby Francja, Wielka Brytania wspólnie z państwem – agresorem. Tego rodzaju oświadczenie wywołało w Czechosłowacji wielkie oburzenie. 21 września 1938 r. ambasadorowie Wielkiej Brytanii i Francji zawiadomili czechosłowackiego ministra spraw zagranicznych Kamila Krofta i prezydenta Beneša, że jeśli Niemcy faszystowskie zaczną wojnę z Czechosłowacją, Francja i Wielka Brytania nie udzielą jej żadnej pomocy. Pod naciskiem rząd czechosłowacki i prezydent kraju poszli na ustępstwa.

Zwołana 28 września 1938 r. konferencja w Monachium stała się faktycznie dyktatem w stosunku do Czechosłowacji. W wyniku układu monachijskiego w początkach 1938 r. Niemcy dokonały aneksji Sudetów. W ten sposób Czechosłowacja została poddana wpływowi III Rzeszy. 6 października 1938 r. faszyci słowaccy proklamowali „autonomię” Słowacji. Podobnie uczyniły elementy nacjonalistyczne na Ukrainie Zakarpackiej. Również rząd polski opanował militarnie Zaolzie. Powstały po tych wydarzeniach nowy rząd premiera Rudolfa Berana i prezydent Emil Hácha starali się jeszcze ratować sytuację. 15 marca 1939 r. w Berlinie odegrana została ponura komedia. Prezydent Hácha podpisał z Niemcami układ o rezygnacji z suwerenności państwowej i utworzeniu Protektoratu Czech i Moraw. W dzień później dekretem Hitlera popartym wkroczeniem Wehrmachtu, zlikwidowana została Czechosłowacka Republika. Jej miejsce zajął Protektorat Czech i Moraw z hitlerowskim gubernatorem na czele⁷.

Po zakończeniu Wielkiej Wojny system obronny Czechosłowacji był tworzony przez Francję, która doceniła wielkie znaczenie strategiczne tej republiki, jako daleko wysunięty na zachód bastion antyniemiecki. Zadanie w tej mierze wypełniała misja wojskowa na czele z gen. Maurice Pele’e, która zajęła się organizacją czechosłowackich sił zbrojnych⁸. Podstawową kadrę stanowili oficerowie i podoficerowie byłych formacji z terenów Rosji, Włoch i Francji, a ponadto wojskowi armii austro-węgierskiej. Dopływ rekruta zapewniała ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej z 1920 r. zakładająca okres jej trwania w wymiarze 14 miesięcy, z możliwością przedłużenia od 10 miesięcy do 3 lat. Natomiast ustawa z 1927 r. przedłużała ją do 18 miesięcy⁹.

Na początku 1924 r. w Czechosłowacji znajdowało się pod bronią około 150 tys. żołnierzy (w tym 10 289 oficerów), a w 1926 r. była ona zorganizowana w dwanaście dywizji piechoty, dwie brygady górskie, trzy brygady kawalerii, dwie brygady artylerii ciężkiej, pułk artylerii przeciwlotniczej, pułk moździerzy, pięć pułków saperów, pułk telegraficzny, pułk kolejowy, sześć pułków lotniczych, trzy pułki samochodowe, batalion pancerny, dziesięć batalionów straży granicznej, trzy kompanie kolarzy, szwadron samochodów pancernych i pięć

⁷ Patrz m.in.: P.M. Majewski, dz. cyt., s. 35–42; M. Zgórnjak, *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939*, Kraków 1993, passim.

⁸ T. Schramm, *Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej 1919–1938*, Poznań 1987, s. 138 i n.

⁹ Tamże, s. 146–147; M. Zgórnjak, *Europa w przededniu...*, s. 132–133.

dywizjonów taborowych. Do 1933 r. stan ten nie uległ większym zmianom. Ogólnie rzecz ujmując, armia czechosłowacka w tym okresie nie przedstawiała większej wartości bojowej¹⁰.

Wzrost napięcia międzynarodowego, a przede wszystkim militaryzacja Niemiec, spowodowała, iż Czechosłowacja na przełomie 1933/1934 r. podjęła zdecydowane kroki zmierzające do poprawy swojej sytuacji militarno-obronnej. W październiku 1933 r. utworzono Radę Obrony Narodowej, w roku następnym przedłużono okres obowiązkowej służby wojskowej do 2 lat. W 1936 r. uchwalono ustawę o obronności kraju i organizacji narodu w czasie wojny, rozpisano pożyczkę narodową, wreszcie w 1937 r. ustanowiono prawo o obowiązkowych świadczeniach ludności w wypadku wojny.

Tak ożywionej działalności ustawodawczo-organizacyjnej towarzyszył również wzrost kredytów zbrojeniowych oraz rozbudowa wojsk lądowych, lotnictwa i fortyfikacji.

W piechocie stanowiącej podstawę wojsk lądowych zwiększono liczbę dywizji do siedemnastu. W miejsce dotychczas istniejących dywizji czteropułkowych, wprowadzono dywizje w składzie: trzy pułki piechoty, dwa pułki artylerii (lekkiej i ciężkiej), oddział rozpoznawczy, oddział łączności, oddział saperów, kompanię samochodową i batalion kadrowy. Uzbrojenie i wyposażenie jednostek piechoty było już znacznie nowocześniejsze.

Kawaleria składała się z jedenastu pułków dragonów zorganizowanych w cztery brygady, a brygadę stanowiło: Sztab, dwa – trzy pułki dragonów, batalion cyklistów, mieszany oddział rozpoznawczy, szwadron samochodów pancernych oraz pułk artylerii (częściowo zmotoryzowany).

Broń pancerna do 1933 r. była bardzo słaba, a do 1938 r. nastąpił jej szybki rozwój oraz produkcja nowoczesnych jak na owe czasy typów czołgów (m. in: LT 35, LT 38 i czołg średni V-8-H) oraz samochodów pancernych (m.in. Škoda wz.27 i Tatra). Organizacyjnie zaś broń pancerna skupiona była w trzech pułkach pancernych, a pułk miał: kompanię dowodzenia, trzy bataliony wozów bojowych, jeden – dwa zmotoryzowane kompanie przeciwpancerne, batalion techniczny i batalion zapasowy. W 1937 r. z pułków pancernych utworzono cztery brygady pancerno-motorowe, które połączono z czterema brygadami kawalerii w cztery dywizje szybkie. Dywizja ta w swoim składzie posiadała: Sztab, batalion łączności, batalion rozpoznawczy, dwie zmotoryzowane kompanie przeciwpancerne, dwie zmotoryzowane kompanie przeciwlotnicze, kompanię saperów, kompanię techniczną, brygadę pancerną (dwa bataliony czołgów, dwa zmotoryzowane bataliony piechoty, zmotoryzowany dywizjon artylerii), brygadę kawalerii (dwa pułki dragonów, batalion cyklistów, dywizjon artylerii motorowej).

¹⁰ J. Guderski, *W sprawie czternastomiesięcznej służby czynnej w wojskach saperskich*, „Przegląd Wojskowo-Techniczny” 1934, z. 2, s. 291–300; J.P. Wiśniewski, dz. cyt., s. 50–54; R. Starzyński, *Organizacja inżynierii w wojsku czechosłowackim*, „Przegląd Wojskowo-Techniczny” 1927, z. 6, s. 166–169.

Mocną stroną armii była artyleria, a czechosłowackie zakłady zbrojeniowe słynęły z produkcji doskonałych dział (m.in.: dział piechoty kalibru 37 mm, dział przeciwpancerne kalibru 37 mm, czy działa przeciwlotnicze kalibru 75, 80 i 83,5 mm). Artylerię dywizyjną stanowiły pułki artylerii lekkiej i ciężkiej. W 1938 r. w piętnastu dywizjach było piętnaście pułków artylerii lekkiej i dwa artylerii górskiej w 16. i 17. Dywizji. Ponadto było sześć samodzielnych dywizjonów artylerii górskiej, szesnaście dywizji posiadało własne pułki artylerii ciężkiej, cztery brygady kawalerii miały po cztery pułki artylerii konnej, a artylerię dyspozycyjną zorganizowano w dwa zmotoryzowane pułki artylerii ciężkiej, cztery zmotoryzowane pułki artylerii lekkiej, cztery zmotoryzowane pułki artylerii najcięższej oraz zmotoryzowany pułk artylerii pomiarowej. Najslabiej przedstawiała się obrona przeciwpancerna (do końca 1938 r. nie udało się wyposażać całkowicie jednostek w nowe typy działek przeciwpancernych – było tylko 1755 sztuk) i przeciwlotnicza. Tą ostatnią zorganizowano w sześć pułków stanowiących odwód Naczelnego Dowództwa.

Saperzy armii czechosłowackiej – w znacznej części zmotoryzowani, skupieni byli w sześciu pułkach, pułku saperów kolejowych i głównym składzie saperskim. Wojska łączności poza jednostkami operacyjnymi dysponowały siedmioma zmotoryzowanymi batalionami łączności, siedmioma jednostkami w korpusach armii i siedmioma w oddziałach sanitarnych, a wojska samochodowe zorganizowano w cztery bataliony samochodowe.

Początek lat 30. spowodował znaczny postęp w rozwoju lotnictwa. W 1938 r. posiadało ono siedem pułków lotniczych, a trzon pułku stanowiło: dowództwo, port lotniczy, eskadra techniczna, trzy dywizjony po dwie – cztery eskadry, dywizjon zapasowy. W sumie było pięćdziesiąt pięć eskadr, w tym po dwadzieścia jeden rozpoznawczych i myśliwskich, trzynaście bombardujących, a eskadry liczyły prawdopodobnie: myśliwskie – dwanaście, rozpoznawcze – dziesięć, a eskadry bombowców ciężkich – sześć, samolotów.

Niezwykle ważnym elementem systemu obrony państwa czechosłowackiego była struktura kierownictwa polityczno-wojskowego i terytorialnego. Najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych był prezydent republiki. Na szczeblu władz wykonawczych istniała Najwyższa Rada Obrony Państwa (dalej: NROP), której przewodniczył prezes Rady Ministrów. Na jej posiedzeniach uczestniczyli z głosem doradczym w zakresie spraw wojskowych, generalny inspektor sił zbrojnych i szef Sztabu Generalnego (dalej: SG). Natomiast organem pomocniczym NROP był Międzyministerialny Komitet Obrony. Obok NROP istniała również Wojskowa Rada Opiniodawcza, przedkładająca swoje dezyderaty ministrowi obrony narodowej, (których nie musiał uwzględniać), a jej skład personalny stanowili: minister obrony narodowej, generalny inspektor sił zbrojnych, szef SG, 4 wojskowi dowódcy krajowi i 4 generałowie, jako członkowie.

Najwyższy szczebel dowodzenia nad armią skupiony był osobie ministra obrony narodowej. Podlegał mu generalny inspektor sił zbrojnych i szef SG. Generalny inspektor – najstarszy służbowo generał armii, był przełożonym

w stosunku do wszystkich stanowisk dowódczych, jak również i inspektorów. Dokonywał inspekcji jednostek broni i poszczególnych służb. Szef SG przewidziany był na stanowisko naczelnego dowódcy i odgrywał ważną rolę w strukturze najwyższego kierownictwa wojskowego państwa. Natomiast we władzach terytorialnych, kierownictwo sprawowali 4 wojskowi dowódcy krajowi, stanowiący właściwe dowództwa armii (Praga, Brno, Bratysława i Koszyce). Dowódcom krajowym podlegały dowództwa korpusów (w 1936 r. było ich 7:2 w Czechach, 2 na Morawach, 3 w Słowacji), których funkcje w czasie pokoju sprowadzały się głównie do spraw organizacyjnych, szkoleniowych i zabezpieczenia materiałowo-technicznego. Korpusy te tworzyło organizacyjnie 2–3 dywizje piechoty oraz jednostki zabezpieczające¹¹.

Terytorium państwa czechosłowackiego w okresie międzywojennym z punktu widzenia obrony było niekorzystnie ukształtowane. Oś podłużna zachód-wschód wynosiła 900 km, oś poprzeczna 150 km, co stanowiło 1/6 osi podłużnej. Długość obwodu granicy dochodziła do 4 tys. km, z czego 1/2 z granicy z Rzeszą niemiecką, 1/4 z Polską, 1/5 z Węgrami, 1/20 z Rumunią, co dawało ponad 90% całości granicy z państwami nieprzychylnie nastawionymi¹².

Właśnie ta wydłużona linia graniczna zagrażająca przecięciem państwa na dwie części, wspomniany już wyścig zbrojeń w Niemczech oraz zadania wynikające z umów sojuszniczych skłoniły rząd czechosłowacki do rozpoczęcia budowy linii umocnień obronnych, za którymi w wypadku konfliktu zbrojnego można byłoby dokonać mobilizacji i koncentracji wojsk oraz prowadzić obronę do czasu otrzymania pomocy sojuszników.

Wstępne decyzje w tym zakresie podjęto już w 1934 r. przy wydatnej pomocy oficerów wojskowej misji francuskiej. Najpilniejszą uwagę zwrócono na odcinek śląski, skąd zadaniem projektodawców mogło wyjść uderzenie na Morawy będące w ostatecznym rozstrzygnięciu odcięciem Czech od Słowacji. Skoncentrowano się, więc na rozbudowie fortyfikacji w obszarze pomiędzy Odrą a pasem Karkonoszy, następnie, o ile starczy czasu przedłużyć pas fortyfikacyjny do Łaby. W tym celu, już w poł. 1934 r. utworzono w Boguminie i Králikach załóżki władz i jednostek inżynierskich kierujących rozbudową linii fortyfikacyjnych. Następnym krokiem w realizacji zadań było powstanie w marcu 1935 r. w Pradze Dyrekcji Prac Fortyfikacyjnych na czele, z zastępcą szefa SG. Zasadnicze zaś decyzje zapadły dopiero 2 czerwca 1936 r. na posiedzeniu NROP, gdzie szef Sztabu przedstawił długofalowy program umocnień stałych na sumę 10 mln koron. Zadania te miały realizować wojska inżynierskie, nad którymi nadzór przejęły właściwe terytorialne dowództwa korpusów.

¹¹ Obszerną charakterystykę armii czechosłowackiej podają: P.M. Majewski, dz. cyt., s. 93–175; J.P. Wiśniewski, dz. cyt., s. 55–143; M. Zgórnjak, *Europa w przededniu...*, s. 133–141.

¹² A. Wrzosek, *Czechosłowacja. Zarys ogólnej geografii kraju*, Warszawa 1960, passim.

Charakteryzując zaś czechosłowacki system umocnień stałych należy stwierdzić, iż składał się on z fortyfikacji typu: zaporowych, lekkich, średnich i ciężkich¹³.

Fortyfikacje zaporowe stosowano głównie na przejściach granicznych oraz przełęczach górskich w postaci zapór drogowo-komunikacyjnych wspartych punktami ognia (gniazda karabinów maszynowych) i zaporami minowymi.

Fortyfikacje lekkie budowano przede wszystkim w oparciu o łańcuchy górskie, na około kotlin, jako pozycję osłonową wzdłuż samej granicy. Były to lekkie schrony karabinów maszynowych mało wytrzymałe na ostrzał artyleryjski. Przykładem tego typu systemu umocnień jest rejon na południe od Bratysławy. Tutaj schrony rozmieszczone zostały w międzypolach średnich schronów w 1–2, a czasem więcej rzutach, w odstępach 200–300 m (teren dobrze widoczny), względnie 500–600 w terenie otwartym i płaskim. Były wyposażone w 1–2 ciężkie karabiny maszynowe, a załogę stanowiło 5–6 żołnierzy. Grubość ścian wynosiła do 1 m. Ponadto schron posiadał strzelnicę do ognia flankującego, odsłonięto go od czoła masami ziemi. Słaba strona tej konstrukcji to strzelnice do ognia bocznego, bez możliwości działania na przedpole wobec braku kopuł pancernych, które pozwoliłyby na strzelanie ogniem czołowym. Ten element umocnień powstał w latach 1934–1936.

Fortyfikacje średnie zasadniczo powstały w okresie do 1938 r. Ten rodzaj umocnień znajdował się szczególnie na zachód od Opawy, południowych Czechach i Morawach, wzdłuż granicy czechosłowacko-węgierskiej oraz wzdłuż Olzy na granicy z Polską. Zasadniczy jej trzon stanowiły schrony średnie odporne na ostrzał artylerii średniej o kalibrze 155–220 mm. Były budowane za schronami lekkimi, w 3 i więcej rzutach. Odległość poszczególnych rzutów wynosiła w zależności od terenu 150–250 m, odstępy między schronami 150–400 m. Na taktycznie ważnych odcinkach ta pozycja mogła być wzmocniona schronami typu ciężkiego. Schron średni miał grubość do 2,5 m i składał się z 2 kondygnacji, przy czym w górnej części były stanowiska bojowe (6–8) dla ciężkich karabinów maszynowych, działek przeciwpancernych i dział tradytorowych. Grubość kopuł pancernych wynosiła 20–26 mm, a w dolnej części mieściły się pomieszczenia na amunicję i gospodarcze. Obsada schronu wynosiła 12–14 żołnierzy.

Fortyfikacje typu ciężkiego były wykonywane w latach 1937–1938 i do jesieni tego roku nie wszystkie prace zostały zakończone. Ciągnęły się one na północnym i południowym pograniczu Moraw oraz na odcinku Odra–Karkonosze. Umocnienia tego rodzaju składały się z szeregu ciężkich schronów bojowych o jedno względnie dwukierunkowych zadaniach ogniowych. Schron posiadał po dwie strzelnice dla ciężkich karabinów maszynowych (często sprzężonych), strzelnicę dla działka przeciwpancernego oraz 1–5 obserwacyjnych kopuł pancernych, nadających się również do obrony schronu z broni maszynowej. Były one odporne na ostrzał artylerii o kalibrze do 300 mm, a gru-

¹³ K. Kleczke, *Fortyfikacja stała w wojnie ruchowej*, „Bellona” 1941, z. 8, s. 46–56; A. Pecha, *Sapery w wojnach minionych i przyszłych*, „Przegląd Inżynierijno-Saperski” 1948, z. 3, s. 238–245.

bość stropów i ścian wynosiła do 350 mm, grubość zaś pancerza od 26 do 30 mm. Stan załogi wynosił 20–30 ludzi. Na najważniejszych odcinkach pod względem operacyjnym oraz w zależności i od ważności taktycznej i właściwości terenu schrony rozmieszczano jeden od drugiego przeciętnie o odstępach około 500 m. Tym sposobem tworzyły one szkielet czołowej pozycji obrony. W drugim rzucie poza nimi lub często przy większych odstępach pomiędzy schronami, jak również w przerwach pomiędzy nimi znajdowały się schrony typu lekkiego.

Z wyjątkiem nielicznych przypadków, fortyfikatory czechosłowaccy lokowali cięższe typy schronów w 1-szym rzucie, zaś lekkie w 2-gim w tym celu, aby nacierające wojska nieprzyjaciela napotkały największy opór obrońców. W razie przełamania linii obrony z wielkimi stratami, przeciwnik natykał się na fortyfikacje drugiego rzutu, które aczkolwiek były słabiej rozbudowane, ale dostatecznie silne, by powstrzymać osłabione i wyczerpane walką zespoły szturmowe. Francuzi stosowali odwrotną metodę oporu polegającą na budowie słabszych urządzeń fortyfikacyjnych na przedpolu pozycji obronnej, ażeby rozbić, rozluźnić i zmęczyć nacierającego oraz zmusić go w takich warunkach do natarcia na główną pozycję obrony, co siłą rzeczy spowoduje załamanie się natarcia na przedpolu ciężkiej i najcięższej fortyfikacji¹⁴.

Na kluczowych odcinkach obrony budowano zespoły obronne, stanowiące połączoną całość taktyczną. Znajdowały się m.in. na wschód od Opawy do wzmocnienia systemu fortyfikacyjnego północnego pogranicza Moraw. Ilość i sposób rozmieszczenia poszczególnych elementów fortyfikacji zależał od zadania i terenu. Przykładowo taki zespół składał się: ze schronów bojowych „b”, „c”, „a”, „d”; obiektu wyjściowego „e”; ze schronów i chodników podziemnych oraz przeszkód.

Schrony „a” i „b” były przeznaczone na stanowiska dowodzenia i punkty obserwacyjne dla artylerii. Każdy z nich posiadał kilka kopuł pancernych o grubości do 30 mm, w których mogły mieścić się oprócz obserwatorów, karabiny maszynowe, a nawet działka przeciwpancerne. Schron bojowy „c” był przeznaczony na umieszczenie tam artylerii tradytorowej (3–76 mm armaty szybkostrzelne), zaś schron bojowy „d” dla artylerii wieżowej. Schron wyjściowy „e” znajdujący się na przeciwstoku był dobrze zamaskowany, zabezpieczony przed natarciem broni pancernej i trudny do osiągnięcia przez artylerię przeciwnika. Obronę dojścia do rejonu tego typu schronów zapewniały otwory strzelnicze w ścianie tylowej oraz kopuły pancerne na stropie. Chodnik podziemny łączący obiekt „e” ze schronami bojowymi „a”, „b”, „c” i „d”. Prócz tego chodnika architektura podziemna obejmowała: schrony odpoczynku dla załogi, pomieszczenia do składowania amunicji, centralę telefoniczną, hale maszyn wentylacyjnych. Wszystko to połączone było systemem schodów i wind. Schrony bojowe „a” i „b” łączyły się z systemem pomieszczeń i chodników podziemnych jedynie

¹⁴ Ael., *Czechosłowacki system umocnień stałych*, „Bellona” 1939, z. 4, s. 883.

przy pomocy schodów. Chodniki i schody podziemne znajdowały się na głębokości do 50 m pod powierzchnią terenu.

Natomiast całość zespołu obronnego otoczona była zaporami inżynierskimi z drutu kolczastego. System przeszkód inżynierskich obejmował przede wszystkim zapory przeciwpiechotne i przeciwpancerne. Saperzy armii czechosłowackiej na ogół łączyli oba rodzaje w jeden wspólny pas zapór. Jako przeszkodę przeciwpancerną zastosowano 4-ramienne jeże żelbetonowe oraz 6-ramienne z żelaza. Najczęściej ustawiano je w 2–3 rzędach i łączono łańcuchami. Stosowano również, jako przeszkody słupy z żelbetonu oraz rzędy wysokich szyn kolejowych. Nieodłącznym elementem zaporowym były także fosy przeciwpancerne znajdujące się jedynie przed- i po obu bokach schronów na przestrzeni 50–80 m.

Czechosłowackie fortyfikacje wznoszone w latach 1934–1938 obejmowały miały tereny pogranicza oraz niektóre ważne rejony w głębi kraju.

Wzdłuż północnej granicy zbudowano potężną linię fortów poczynając od Bogumina nad Odrą, poprzez rejon na południe od Hlučína na wschód od Opawy, aż po pasma górskie Jesioników. Był to teren łatwo dostępny dla przeciwnika, dlatego też wzniesiono tu największe obiekty fortyfikacyjne. Dalej na zachód wzdłuż pasma górskiego, aż do występu kłodzkiego i źródeł rzeki Morawki wykonano tylko fortyfikacje typu lekkiego, które utrudniały przejście przez masywy górskie i leśne. Występ kłodzki wcinający się głęboko od północy w terytorium Czechosłowacji i tym samym uznany, jako dogodny punkt wyjściowy do natarcia niemieckiego został dodatkowo ubezpieczony. Zaczynając od miejscowości Stare Město, poprzez Lichkov (w pobliżu Międzylesia) do dolnych części zboczy Śnieżnika i dalej na północny zachód od obszaru Lewina Kłodzkiego i Kudowy Zdroju ciągnęły się fortyfikacje, szczególnie mocne w rejonie Náchod – Trutnov – Zacleń. Na wierzchołkach Karkonoszy rozbudowano lekki system zapór inżynierskich. Zaczynając jednak od zachodnich krańców Karkonoszy, aż do rzeki Łaby ciągnęła się linia umocnień wyposażona w schrony średniego typu. Początkowo budowane fortyfikacje między Odrą a Karkonoszami pochłonęły sumę około 2 800 mln koron, odcinek zaś między Karkonoszami a Łabą 1 500 mln.

Prace fortyfikacyjne na zachodniej granicy państwa podjęte zostały znacznie wcześniej, niż przewidywał to projekt sztabowców, przede wszystkim z przyczyn polityczno-militarnych. W południowym paśmie górskim Rudaw rozmieszczono trzy pasy fortyfikacyjne, z których ostatni stanowił równocześnie zewnętrzny pierścień obrony stolicy Pragi o promieniu około 30 km. Pozycje te miały opóźnić marsz niemieckich wojsk na odcinku północno-zachodnim. Praga natomiast broniona być miała, jako ostateczna linia oporu. Nieco słabszy system, przede wszystkim fortyfikacje typu lekkiego, zbudowano wzdłuż Lasu Czeskiego, jako linia utrudniająca przejście przez góry. Główna zaś linia obrony biegła dalej na wschód wzdłuż Wełtawy. Cały odcinek zachodni liczący prawie 340 km długości miał kosztować około 1 700 milionów koron.

Granicę z Austrią obejmowała pojedyncza, gdzieniegdzie podwójna linia oporu. Na tym odcinku, najmocniejsza była w rejonie Vranow – Znojmo – Mikulov – Břeclav. Stanowiły ją schrony średniej wielkości, a ogólny koszt budowy był obliczony na 1 mld koron. Po zajęciu Austrii przez III Rzeszę pozycja ta została rozbudowana nieco w głąb i wzmocniona dodatkowymi elementami fortyfikacyjnymi.

Zachodnia granica Słowacji wzdłuż Moraw miała nieco słabsze obiekty, natomiast na południu od Bratysławy, na południowym brzegu Dunaju, rozbudowano przyczółek mostowy strzeżony przez wspomniane już zespoły obronne oraz dunajską flotyllę rzeczną. Składała się ona z: 2 kanonierek o wyporności 540 ton, 120 ludzi załogi, uzbrojone – 2 armaty 155 mm, 2 działa 105 mm, 2 działa 76 mm, 4 działka 47 mm, 4 ciężkie karabiny maszynowe: monitora o wyporności 200 ton; 15–20 stawiaczy min; 30 motorówek mających na uzbrojeniu działka 76 mm i karabin maszynowy oraz liczne łodzie patrolowe. Podobny przyczółek wzniesiono pod Komarnem. Rejony pomiędzy Dunajem a Koszycami obejmujące pogranicze węgierskie zostało także umocnione fortami średniej wielkości. Całość prac inżynieryjno-budowlanych obliczona została na sumę 500 mld koron.

Odcinek granicy z Rumunią nie został ufortyfikowany, gdyż nie spodziewano się z tej strony żadnego niebezpieczeństwa. Wierchołki i granie Karpat, oddzielające Słowację i Ruś Zakarpacką od Polski, nie zostały również ufortyfikowane, ponieważ stanowiły same w sobie dostatecznie silną przeszkodę naturalną. Jedynie na ważniejszych przełęczach górskich wykonano fortyfikacje zaporowe.

Linia fortyfikacyjna na odcinku granicy z Polską biegła od Bogumina do Cieszyna wzdłuż Olzy oraz w rejonie Jabłonkowa i Cadcy. Umocnienia te miały kosztować 1425 tys. koron.

Do września 1938 r. Czechosłowacja na poszczególnych odcinkach granicznych wykonała następujące obiekty fortyfikacyjne: na odcinku Odra-Karkonosze – 250 fortów ciężkich całkowicie ukończonych; na odcinku południowe Morawy – 6 fortów ciężkich całkowicie ukończonych; zachodnie i południowe Czechy – 3993 forty lekkie i średnie; północne Czechy – 1852 forty lekkie i średnie; południowe Morawy – tys. fortów lekkich i średnich; północne Morawy – 1195 fortów lekkich i średnich; tereny Słowacji – 11 fortów ciężkich oraz 1942 fortów lekkich i średnich. Ogólna zaś liczba obiektów fortyfikacyjnych wynosiła: 267 typy ciężkiego i 9982 typu lekkiego i średniego.

Wraz z problemami budowy fortyfikacji obronnych wyłoniło się zagadnienie ich utrzymania w czasie pokoju i obrony w razie konfliktu zbrojnego. W tym celu sformowano specjalne jednostki, które stanowiły załogi fortyfikacyjne. Ciężkie obiekty otrzymały stałe obsady w postaci batalionów granicznych (*Hraničářské Prapory*), których było 11 oraz 4 pułki graniczne liczące 13 batalionów, co dawało razem 24 jednostki forteczne. Forty lekkie i średnie obsadzić planowano przez specjalne formacje ZLO (*Zajištění Léhkého Opevnění*). Zorganizowano, zatem 10 pułków ZLO o numeracji 151–160, 51 specjalnych batalionów straży (*Stražné Prapory*) oraz 33 bataliony SOS (*Straž Obrany Státu*) mobi-

lizowane w razie konieczności wojennej z oddziałów policji, celników, straży skarbowej i ludności nadgranicznych miejscowości. Całość sił fortecznych wynosiła około 138 batalionów, na które składało się: liniowe pułki piechoty (nr 1–18, 20–48) i pułki piechoty górskiej (nr 1–4) wchodzące w skład dywizji piechoty, a w razie mobilizacji powszechnej formowały pułki rezerwowe (nr 50 i następne); 11 samodzielnych batalionów granicznych; 13 batalionów granicznych w ramach 4 pułków; około 30 ZLO; 51 batalionów straży oraz 33 SOS. Stwierdzić należy, iż była to ilość znaczna, pozwalająca na zorganizowanie kilkunastu dywizji piechoty, ale zbyt słaba do pełnego wykorzystania w całym systemie fortyfikacji.

W tym celu opracowano w planie mobilizacyjnym całokształt przedsięwzięć związanych z obroną rejonów fortyfikacyjnych w razie wojny. Postanowiono oprócz wymienionych już jednostek wydzielić część dywizji piechoty, co razem stanowić miało siły ochrony granic – ZH (*Zajištěni Hranic*). Zadania w tej materii weszły w życie 15 stycznia 1938 r.¹⁵

Konstatacja dotychczasowych rozważań pozwala na stwierdzenie, iż zasadniczym przeznaczeniem systemu fortyfikacyjnego państwa czechosłowackiego była osłona granic i ważnych kierunków strategiczno-operacyjnych prowadzących w głąb kraju do głównych ośrodków ekonomicznych, polityczno-administracyjnych i wojskowych. Miał on odgrywać ważną rolę w początkowym etapie wojny, jako element zabezpieczający koncentrację i rozwinięcie wojsk, jak również uprzednią ich mobilizację. Z technicznego punktu widzenia był połączeniem dwóch teorii fortyfikacyjnych, które lansowano w tym okresie. Z pierwszej – opracowanej przez fortyfikatorów francuskich wziął element fortyfikacji ciężkiej w postaci taktycznych zespołów obronnych, z drugiej zaś – propagowanej szczególnie w Niemczech zaczerpnięto wariant mniejszych i liczniejszych urządzeń fortyfikacyjnych¹⁶.

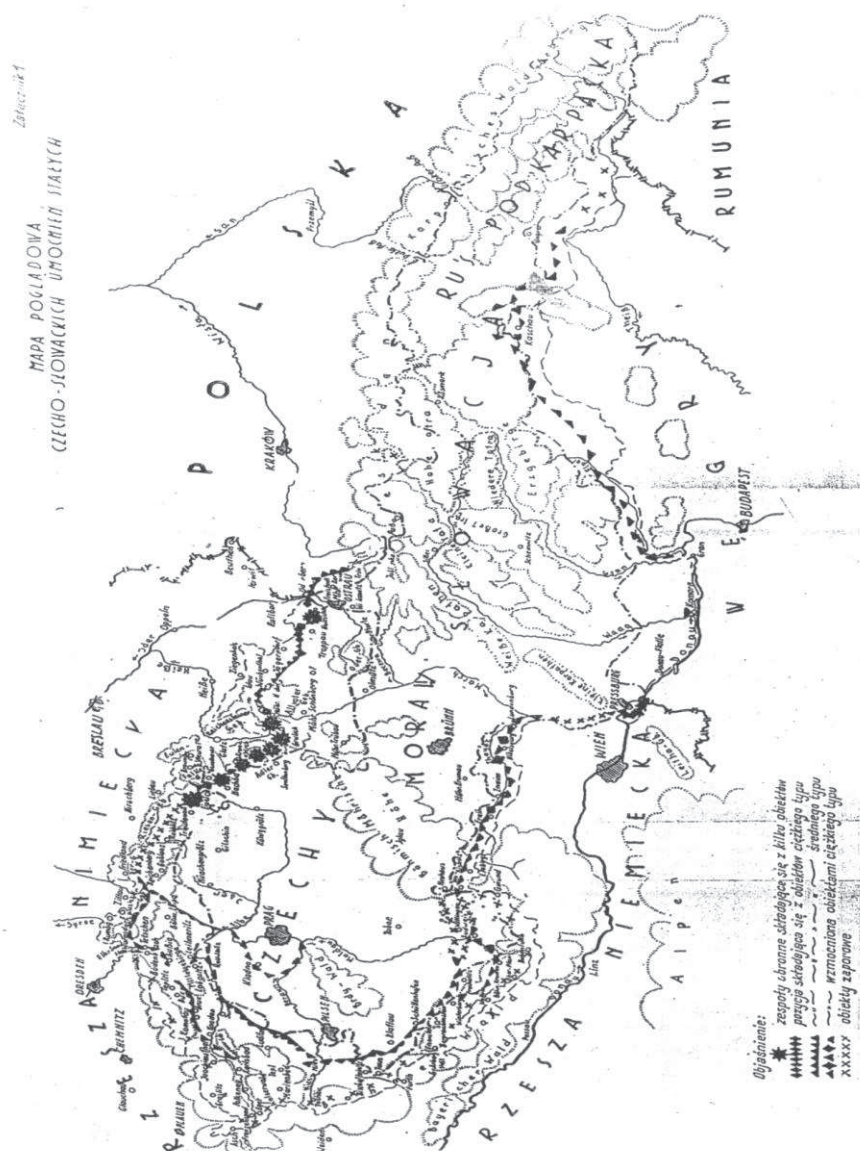
W zakresie militarnym natomiast w najcięższych chwilach dla państwa czechosłowackiego nie odegrały one żadnej roli, gdyż były oddane bez boju. Tym samym całkowicie pozbawiało armię podstawy operacyjnej i możliwości stawiania w przyszłości poważniejszego oporu. Gwoli prawdy historycznej należy stwierdzić, że fortyfikacje pogranicza śląskiego w końcowym etapie II wojny

¹⁵ Deskrypcję czechosłowackiego systemu fortyfikacyjnego pod względem geograficzno-wojskowo-technicznym oparto na: Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. broni Władysława Sikorskiego w Londynie, B. I. 112, k. 172–176, Charakterystyka obszaru fortyfikacyjnego Polski do 1 września 1939 r. w myśl rozkazu Sztab N.W.O.III.L.515/III; tamże, B.I.117, k. 177–179, Uzupełnienie do charakterystyki...; Ael, dz. cyt., s. 874–895; Gen. v. Brosch-Aarenau, Wie war die Tschechoslowakei befestigt, „Militärwissenschaftliche Mitteilungen” V/1939, K. Kleczke, *Fortyfikacje czeskie*, „Bellona” 1939, z. 3, s. 214–231; P.M. Majewski, dz. cyt., s. 175–208; Oberst Bierman, Technische Befestigungsweise, „Verteljahefte für Pioniere” I/1939, J.P. Wiśniewski, dz. cyt., s. 144–163; R. Szubański, *Czechosłowacki system fortyfikacyjny w 1938 roku*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1985, nr 4, s. 251–256.

¹⁶ Z. Cutter, „Linia Stalina” – *Fortyfikacje zachodniego pogranicza ZSRR w latach 1918–1939*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1996, t. 38, s. 203–213; *Zasady fortyfikacyjne współczesnego Rejonu Umocnionego*, „Bellona” 1938, z. 1–3, s. 625–639.

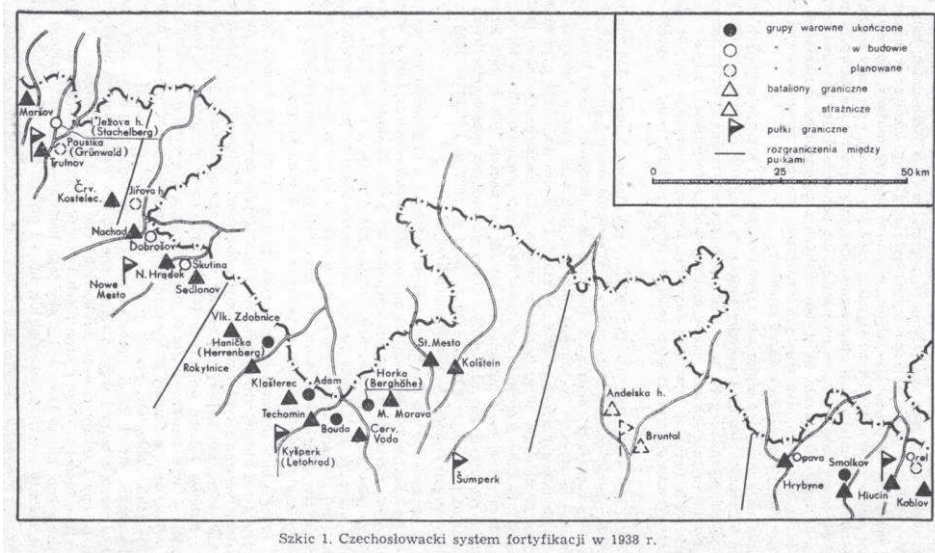
światowej zostały z powodzeniem wykorzystane przez Niemców przeciwko radzieckiej armii, której natarcia przez pewien okres załamywały się na potężnej linii umocnień czechosłowackich w rejonie Raciborza¹⁷.

Mapa 1. Czechosłowacki system umocnień stałych w okresie międzywojennym

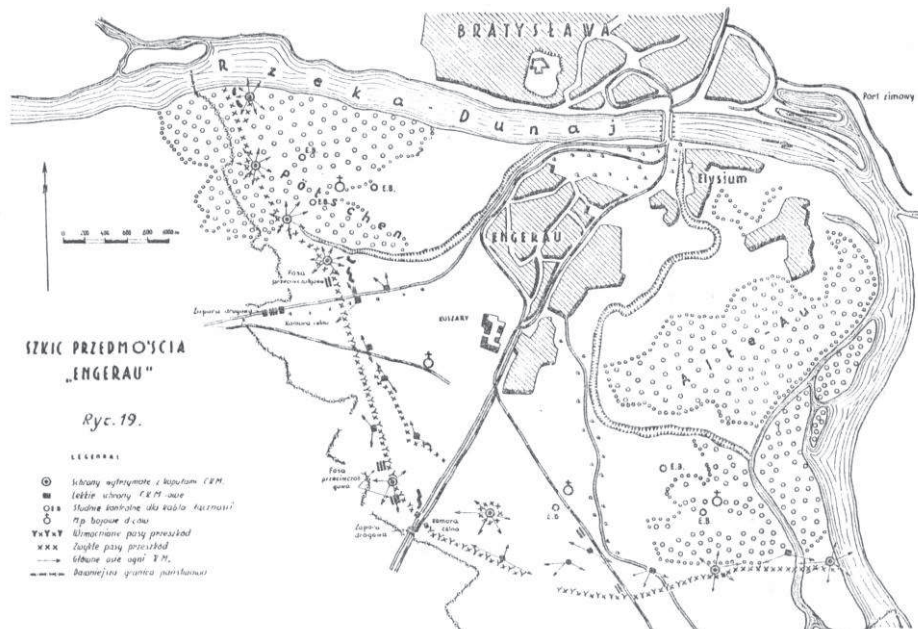
¹⁷ B. Dolata, *Wyzwolenie Dolnego Śląska w 1945 roku*, Wrocław 1985, s. 97 i n.

Mapa 2. Czechosłowacki system fortyfikacyjny w 1938 r.

Źródło: R. Szubański, dz. cyt., s. 253.

Mapa 3. Ufortyfikowane przedmieście Bratisławy

Źródło: Ael, dz. cyt., s. 891.